

УДК [791.43:323.1]:929 Сергій Параджанов (477) (045)
UDK [791.43:323.1]:929 Sergey Paradzhanov (477) (045)

ІРИНА ТРУНОВА,
аспірантка
(Україна, Хмельницький,
Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія,
вул. Прокурівського Підпілля, 139)
IRINA TRUNOVA,
postgraduate
(Ukraine, Khmelnytskyi,
Khmelnytskyi Humanitarian-Pedagogical Academy,
Proskurivskoho Pidpillia Str., 139)
orcid.org/ 0000-0003-3427-2306

**Значення українського національного елемента як складового
чинника кінематографу Сергія Параджанова
(на прикладі картини «Українська рапсодія»)
The Value of the Ukrainian National Element
as a Component of Cinematography by Serhii Paradzhanov
(on the Example of Film «Ukrainian Rhapsody»)**

Анотація. У статті розглянута творча постать видатного українського кінорежисера Сергія Параджанова. Його принципове бачення щодо збереження архаїчності у поетичному кіно побудоване на глибинному пізнанні народних традицій. Саме вони отримали важливу індивідуальну роль, яка відчутно резонує із діями головних героїв та створює особливий вид художньої картинності. Будучи глибоко обдарованим, С. Параджанов як геніальний режисер у своїх кінокартинах зумів майстерно поєднати різні за проявом мистецькі жанри. Унікальне поєднання поетичного змісту, художніх образів, музичного наповнення утворило досі не бачений новий жанр, що отримав схвальні відгуки від провідних європейських кінокритиків.

У дослідженні наголошено на усвідомленні режисером важливості народних традицій. На його думку, фольклорна складова є найбільш презентативним носієм генетичного коду та найкращим інструментом для розкриття національного образу українського народу. Пристрассть до української етнографії у Параджанова знаходить своє втілення крізь призму глибоко неординарного світовідчуття.

У статті особливу увагу зосереджено на оформленні його картин з точки зору музичного наповнення, яке за своєю вагою займає чільне місце посеред зображальних засобів.

Ключові слова: С. Параджанов, поетичне кіно, українські звичаї, панестетизм, музичне мистецтво.

Summary. The article deals with the creative figure of the famous Ukrainian film director Serhii Paradzhanov. His principled vision for preserving archaic state in poetic films is based on the in-depth knowledge of folk traditions. They gained an important individual role that resonates significantly with the actions of the main characters and creates a special kind of artistic filming. Being deeply gifted, S. Paradzhanov, as a brilliant director in his films, was able to skillfully combine different genres of art. The unique combination of poetic content, artistic images, and musical content has created unprecedented new genre, which has received praise from leading European film critics.

The research emphasized the director's awareness of the importance of folk traditions. In his opinion, the folklore component is the most representative carrier of the genetic code and the best tool for revealing the national image of the Ukrainian people. Paradzhanov's passion for Ukrainian ethnography is embodied through the prism of a deeply extraordinary worldview.

The article focuses on the design of his films in terms of musical content, which by its weight occupies prominent place in the medium of descriptive means.

Key words: S. Paradzhanov, poetic films, Ukrainian customs, panesthetism, musical art.

Постановка проблеми у загальному вигляді... Непересічна енергетика, талант та індивідуальний творчий підхід Сергія Параджанова стали потужним тлом для появи високохудожніх зразків кіномистецтва світового рівня. Оригінальна за своїм проявом творча спадщина митця стала зразком для наслідування його сучасниками та майбутніми поколіннями. Стаття є спробою дослідження способів застосування музично-виразових засобів, що супроводжують сценічну дію, а також розкриття поняття музичного колажу на прикладі аналізу кінострічки «Українська рапсодія».

Аналіз останніх досліджень і публікацій... Глибина, неординарність та вага творчої постаті С. Параджанова в українському кіномистецтві викликала і до сьогодні викликає у дослідників чималий інтерес. Свідченням чого стала поява чималої кількості різноманітних статей, нарисів у фахових виданнях, монографічних досліджень. Так, чимало спогадів, досліджень його творчості зустрічаємо у журналі «Кіно-театр». Серед авторів: Григорій Талалаєв, Ольга Сингаївська, Ірина Зубавіна, Лариса Брюховецька, Роман Бучко, Віра Кандинська, Олександр Муратов, Роксоляна Свято, Ольга Брюховецька, Марія Тетерюк, Марта Дзюба, Віталій Юрченко, Володимир Гончаров, Агнеса Бондаренко та ін.

Узагальнені дослідження творчого портрету митця зустрічаємо у монографічних працях Сергія Безклубенка «Українське кіно», Валентина Луговського «Невідомий маестро», Михайла Загребельного «Сергій Параджанов» та ін.

Особливо змістовним, на наш погляд, є збірник статей «Злет, трагедія, вічність» під редакцією Романа Корогодського і Світлани Щербатюк. У ньому зібрано ряд дописів, спогадів сучасників С. Параджанова, зокрема, Івана Дзюби, Івана Чендея, Юхима Левіна, Павла Загребельного, Леоніда Череватенка та ін.

Однак, попри наявність численної кількості досліджень, національний аспект, що відображений у музичному втіленні, все ж залишається мало висвітленим, чим зумовлюється актуальність даного дослідження.

Метою роботи є розкриття творчого амплуа видатного українського режисера Сергія Параджанова шляхом аналізу сценічної дії та її взаємодії із музичним пластом, що презентований різними за жанрами зразками. Завданням дослідження є визначення драматургічної ваги та ролі музичного компонента у кінострічці «Українська рапсодія».

Виклад основного матеріалу... Неабияку яскраву сторінку української культури другої половини ХХ століття становить творчість геніального діяча кінематографу Сергія Параджанова. Загалом, сфера його діяльності є вельми широкою. Він однаково добре розумівся в режисурі, був гарним сценаристом, мав хист до образотворчого мистецтва, виступав як художник, майстерно, до найменших деталей, продумував оформлення сцен. Він проявляв яскраву екстраординарність у всіх сферах свого життя. Водночас, творчістю видатного майстра пишається та захоплюється не лише український народ. Він вважав, що у нього є три батьківщини: Вірменія, Грузія та Україна. Роботи Сергія Йосиповича добре відомі у Західній Європі. Особливу увагу багатьох відомих кінокритиків привернула кінострічка за мотивами повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків». Ця робота відзначена переможними нагородами багатьох престижних кінофестивалів та конкурсів. Видатний італійський режисер та сценарист Федеріко Фелліні неодноразово вказував на найвищий рівень майстерності Параджанова як кінематографіста.

При спогляданні шаленої динаміки індустріально-технологічного розвитку та поступового знищення української культури, що могли призвести до неминучої втрати національної ідентифікації, С. Параджанов усіяко намагався протидіяти цьому процесу, активно привертаючи увагу глядача до генетичного коду нації, її духовних первнів, оповитих тисячолітньою історією. Особливо шанобливо та дбайливо ставився до збережених предметів матеріальної культури, вважаючи їх невід'ємно важливими та сповненими відповідною енергетикою атрибутами, що виражають ті чи інші особливості національної культури. У предметах побуту він віднаходив ноту шедевральності та унікальності. Завжди намагався дивитись на прості речі із нестандартної позиції, гучно та промовисто. Бездоганно влучно характеризуючи предмети культури, вказував на їх виключну суттєвість.

При створенні картин особливу увагу приділяв словесному компоненту, активно використовував гуцульський діалект, розуміючи, що без цього компонента змальована реальність постане перед глядачем у не повністю розкритому вигляді. Про це свідчить і відмова від дублювання російською його кінострічки «Тіні забутих предків» на презентації у Москві. Водночас деякі кінокритики вважали, що загальна атмосфера дії представлена занадто екзотично і не вміщується у загальноприйнятні рамки відтворення гуцульського колориту. Занадто вичурне відображення матеріальної складової подекуди виглядає гіперболізовано. Натомість С. Параджанов наголошував на дійсності усіх представлених компонентів та їх повній відповідності часовим рамкам та місцю, де проходить дійство.

Доволі відчутне прагнення С. Параджанова до відходу від насильно нав'язаного штибу провінційності української нації. Споглядаючи його кінокартини, утверджується думка про унікальність та монументальність багатого культурного насліддя пращурів, що не поступається зразкам європейської мистецької родини. Кіномистецтво за своєю природою є складним мікстом взаємодії багатьох жанрів: літературного, музичного та образотворчого. У творчому доробку С.Параджанова знаходить своє втілення «чудова візуальність, зображення, які не тільки споглядаєш, а й передовсім відчуваєш, ритмізований рух зображень і звуків...» (Брюховецька Л., 2001).

Духовно багата особистість С. Параджанова завжди випромінювала гармонію, доброту. За спогадами сучасників, він завжди намагався оточувати себе красою. «Красу він знаходив повсюди і сам

безупинно створював її. Він схилився перед нею, був її старанним учнем» (Петрова О., 2013). «Він сприймав світ через красу. І мав дивовижну здатність надавати всьому краси: хатньому інтер'єрові, букетові квітів, святковому столу, одягові, випадковим речам, які вміть розташовувалися так, що виходила разюча композиція з клаптя матерії чи паперу, що перетворювався в малюнок, колаж, метафору... Здавалося, не було такого, чого він не міг би зробити. І все – красиве...» (Корогодський Р.М., Щербатюк С.І., 1990).

Інтер'єр його київської квартири, не зважаючи на економічну скруту, завжди вражав присутніх вишуканими деталями, що з'єднавшись воедино, творили атмосферу елітності, вишуканості та досконалого смаку. Так, «стілців у звичному розумінні цього слова там не було ніколи, лише старовинні українські «дзиґли» з грубої деревини, а ще – витончені золочені стільці з палаців польських королів, якась подоба тронів з двоголовими орлами на високих спинках... Стіни були прикрашені колекційними порцеляновими тарілками, картинами видатних майстрів та невідомих геніїв, унікальними карпатськими іконами на склі...» (Загребельний М., 2015). Однак митець намагався бачити та, головним чином, творити Красу в умовах, які досить часто залишалися не прийнятними для самого життя. Таке трепетне відношення до прекрасного, беззаперечно, знайшло своє відображення у мистецтві, яке він творив. Його роботи з-поміж інших митців вирізняло саме багатогранне мистецьке наповнення всіх складових режисерської постановки. Синтетизм його діяльності полягав у поєднанні різних за жанрами мистецьких сфер, які, переплітаючись, витворювали справжні шедеври світового рівня.

Для С. Параджанова кінематографія відкривала шляхи реалізації та втілення мистецтва у широкому сенсі. У його картинах гнучко та дуже органічно поєднується сюжетна канва з колоритом побутових замальовок та лінією музичного розвитку. І саме мистецтво (в якості пошуків ідеалів краси, гармонії) вирізняє кожен його драматургічний пласт.

Відомо, що однією з перших його робіт, в якій він виступив у якості асистента-режисера Ігоря Савченка, був історико-біографічний фільм «Тарас Шевченко». Варто підкреслити, що музичне оформлення належить композитору Борису Лятошинському.

Розпочавши свою творчість із сюжету про українського пророка, С. Параджанов відразу накреслює лінію своїх інтересів, що у майбутньому буде пов'язана з українською національною культурою. Пізнаючи та, водночас, відкриваючи для себе нову культуру, режисер зумів побачити в ній саме ті ментально-характерні риси, що вирізняють її з-поміж інших європейських культур. Колорит національних обрядів, багатство природних ландшафтів, мелодика українських народних пісень – все це знайшло своє органічне розкриття в його стрічках, де кульмінацією його творчості стала робота «Тіні забутих предків». Однак, режисерський почерк мав певні еволюційні процеси і тому варто звернути увагу і на його ранні роботи: «Наталя Ужвій», «Золоті руки», «Українська рапсодія» (1961 р.), «Квітка на камені» (1962 р.), у яких спостерігаємо захоплення сюжетами, пов'язаними з українською тематикою. Хоча жодною роботою сам С. Параджанов не був задоволений, вони «... мовою кіно інтерпретували світ нашої духовної спадщини, вживлювали в себе алгоритми мислення народу, змагалися з його художнім генієм» (Корогодський Р.М., Щербатюк С.І., 1990).

Особливо цікавим зразком взаємодії сюжету та музичної драматургії є кінострічка «Українська рапсодія» (1961 р.). Зазначимо, що фільм виникає як «відповідь українського кінематографа на придбаний Радянським Союзом фільм «Рапсодія» про видатного скрипача. Усі були в захваті від переглянутої стрічки. І раптом згадали, що на одному з конкурсів ще до війни відома українська співачка посіла перше місце. І ось вирішили зняти фільм саме про визнання української культури за кордоном. Зробити цей фільм доручили Параджанову» (Загребельний М., 2015). Митцю виявилася особливо близькою дана тематика, що пояснюється і навчанням в юні роки на вокальному факультеті Тбіліської консерваторії. Як слухачів, так і дослідників відразу привертає увагу поетично-музична назва стрічки. Як відомо, рапсодія – твір вільної форми, що будується на народних мелодіях. Однак С. Параджанов, у даному випадку, не обмежується українськими народними мелодіями, він створює дивовижне панно, в якому переплітаються зразки світової музичної класики з оригінальними українськими народнопісенними мелодіями. Відчувши особливий шарм лірико-пісенної складової української музичної культури, С. Параджанов не дарма обирає композитором кінострічки Платона Майбороду. Композитор на той час вже був автором «Героїчної увертюри», написаної для симфонічного оркестру, а також низки творів для хору та симфонічного оркестру, двох кантат, ораторії «Дума про Дніпро» та інших. І все ж, його творчий доробок вирізняється пісенною складовою, про що свідчать написані ним понад 100 пісень. Окремі з них завдяки особливій інтонаційній близькості до народних зворотів, інтонацій, широті емоцій, які вони випромінюють, стали майже народними. Як зразок варто пригадати пісні «Моя стежина», «Пісня про вчительку», «Виростеш ти, сину» та багато інших.

Аналізуючи музичне оформлення картини «Українська рапсодія», варто підкреслити, що у її драматургічній будові переплітаються дві самостійні режисерські лінії. Перша пов'язана з сюжетним розвитком, друга – з її музичним наповненням. Таке поєднання призводить до появи в жанрі українського кіно однієї з перших зразків музичної мелодрами.

У центрі картини – класичний сюжет про кохання молодих людей, що змогли пронести почуття крізь роки, пройшовши випробування Великої Вітчизняної війни. Принагідно зауважимо, що вибір подібного сюжету з оптимістичною розв'язкою у фіналі є досить типовим та характерним для формату радянської кінострічки. Наповненість драматургії елементами соцреалізму ставить її, на думку кінокритиків, не завжди заслужено на другорядний план. Однак С. Параджанов як митець, який своїми життєвими ідеалами вбачав у всьому прояв панестетизму, не зміг не внести його в своє творіння нехай і на ґрунті ідеологічної радянської канви. Так, очевидним стає факт, що саме мистецтво, в даному випадку вокальний талант, постає в центрі розгорненої сюжетної лінії головної героїні. Обираючи саме цей сюжет, С. Параджанов наче вказує на те, що мистецтво є тією категорією, що залишається поза часом, ідеологією, політичними обставинами. Його відомий вислів «найстрашніше – проґавити прекрасне» вбачається як у всіх деталях як цієї картини, так і всієї його творчості.

Простежуючи розвиток ліній Оксани та Антона, завжди спостерігаємо наявність елементів, що виділяються своїм естетизмом та навіть певною елітарністю, яка, скоріше за все, передалася митцю на генетичному рівні від батька, що присвятив своє життя колекціонуванню антикваріату. Із перших кадрів режисер демонструє глядачу сцену, що розгортається в оперному театрі. Філігранне звучання голосу Євгенії Мірошниченко, багатство оздоб оперного інтер'єру вводить слухача в атмосферу певної вишуканості та навіть салонності.

Оригінально скомпонована і сцена написання листа Антона до Оксани. Знову ж таки, сцена розгортається в театрі, де на той час відбувається локація військових, і на першому плані глядачу пропонується акцентувати увагу на вцілілому роялі, театральних декораціях. Щодо навіть зовнішнього показу Антона, то зауважимо, що кожного разу він з'являється перед слухачами в новій, оригінальній вишиванці, яка з давніх часів, вважаючись оберегом щасливої долі, символізувала духовну і зовнішню красу українського народу.

Художні образи дуже тонко доповнюються музичними засобами. Так, в картині простежуємо два пласти музичної драматургії. Перший – це фрагменти, в яких звучать зразки світової музичної класики. В залежності від перебігу сюжетного розгортання вони набувають ілюстративно-фоновий та емоційно-психологічний значення.

Зупиняючись детальніше на ілюстративно-фоновій ролі зазначимо, що він зустрічається у сценах, пов'язаних із головними героями у різний період їхнього життя. Так, на початку під час конкурсних прослуховувань звучить арія Лючії ді Ламмермур з однойменної опери Г. Доніцетті. Поява саме цієї арії в картині має також і певне символічне значення. Зайнявши в драматургії опери провідну партію, вона, абстрагуючись, перегукується з сюжетом кінострічки, в якій домінуюче значення буде належати подіям, пов'язаним з головною героїнею.

Інший епізод, в якому звучить «Пісня Сольвейґ» з сюїти «Пер Гюнт» Е. Гріґа, відображає внутрішні сподівання та душевний стан Оксани. Фактично, вставка цього номеру передбачає фінал розгортання всієї кінострічки.

Звучання Прелюдії №10, ор. 11 сіс moll О. Скрябіна (під час роздумів головної героїні про сенс перебування в консерваторії) ілюструє її внутрішню боротьбу. Експресивний характер звучання музики повною мірою відображає драму Оксани.

Подібним епізодом є сцена військових дій та поранення Антона. Гострота переживань, психологізм події підсилюється звучанням експресивно-драматичної III частини Сонати №14, ор. 27 сіс moll Людвіґа ван Бетховена.

Другий план музичної драматургії пов'язаний із введенням у сюжетну лінію зразків української народнопісенної лірики. Варто зауважити, що стрічка будується на узагальнених образах, що відтворюють українську національну ідентичність. Про це свідчать вкраплення розмовної діалектичної мови («хлопці», «молодці»), або й те, що лише на 41 хвилині зі слів головної героїні вперше лунає вислів про Україну («... коли горить, палає Україна?»). Проте, саме такий узагальнений образ цікаво доповнюється народно-побутовими сценами, в яких простежуються риси індивідуального письма С. Параджанова. Маючи від природи дар художника, митець захоплювався жанром колажу. Кінематограф, подібно до образотворчого мистецтва, також став для С. Параджанова тлом, на якому впроваджувалися звуковізуалізовані колажі.

Згідно з принципами колажу, в картині відбувається своєрідне накладання різних тематичних, драматургічних і, головним чином, музичних фрагментів. Саме поява епізодів, що тісно пов'язані з народними сценами, сприймається подекуди досить незвично, по-новому. Цьому сприяє і перебіг сюжетного розгортання, який базується на співвідношенні подій, що відбуваються у даний момент, і спогадів головних героїв. На початку картини ремінісценції пов'язані з вкрапленням народно-побутових сцен. Так, дуже колоритним, мальовничим зразком є сцена пускання вінків, що супроводжується жіночими наспівами.

Цікаві драматургічно-режисерські знахідки пов'язані з використанням окремих народнопісенних зразків у кульмінаційних епізодах сюжетного розгортання. Зразком може слугувати пісня «Зоре моя

вечірня», текст якої належить українському пророку Т. Шевченку з поеми «Княжна». Пісня завдяки своїй поетичності, природній музикальності, дуже швидко набула широкої популярності та стала народною. І саме в якості оригінального народного зразка вона звучить у кінострічці з уст батька головної героїні. Бандурний супровід, образ сивого, поважного старця-мудреця, без сумніву, викликає асоціації з образом українського кобзаря. Поява цієї пісні у момент, коли зображається початок війни, стає умовно першою драматичною кульмінацією кінострічки. Народна пісня з ліричної, пейзажної замальовки у виконанні симфонічного оркестру перетворюється у справжній піднесений народний гімн. Режисер наче висловлює думку про те, що пісня як вияв народності, згуртовує навколо себе, спрямовуючи народ до перемоги.

Ще один епізод використання народних пісень зустрічаємо у сцені перевезення полонених. Поява пісні «Рече та стогне Дніпр широкий» на текст Т. Шевченка, завдяки могутньому унісонному звучанню чоловічих голосів, сприймається як своєрідний внутрішній протест та виклик подіям, що відбуваються. Ще більшого емоційного контрасту з підвищеним психологізмом вносить поява пісні «Розпрягайте, хлопці, коні», під час звучання якої відбувається розстріл полоненого та подальша сцена втечі.

Висновки та перспективи подальшого дослідження... Отже, у нашому дослідженні підтверджується думка про те, що творчий доробок видатного українського режисера С. Параджанова є унікальним явищем в українському кінематографі. Він, завдяки оригінальному підходу, образній широті мислення, став творцем нового жанру – поетичного кіно. Окремим аспектом розгляду у статті є звернення митця до фольклорної матеріальної та духовної спадщини мешканців Гуцульщини, яка у нього завжди викликала щире захоплення.

У статті особливу увагу приділено взаємодії загальної драматургії розгортання дії із засобами музичної виразності, особливому підходу до насичення сюжетних сцен музичними ілюстраціями. Наявність у картинах складних сплетінь музичних колажів свідчить про достатню професійну обізнаність С. Параджанова у музиці та її жанрах. Таким чином, тема дослідження залишається відкритою для подальших наукових розвідок, що у майбутньому допоможе повною мірою відтворити багатогранний творчий портрет видатного режисера.

Список використаних джерел і літератури / References:

1. Блохин, Н.Ф. (2002). *Изгнание Параджанова*. Ставрополь / Blohyn, N.F. (2002). *Yzgnanye Paradzhanova* [The expulsion of Parajanov]. Stavropol [in Russian].
2. Брюховецька, Л. (Ред.) (2001). *Поетичне кіно: заборонена школа*. Київ / Bryukhovecz`ka, L. (Red.) (2001). *Poetychne kino: zaboronena shkola* [Poetic cinema: no school]. Kyiv [in Ukrainian].
3. Вартанов, М.М. (1985). *Сергей Параджанов*. Ереван: Арвест / Vartanov, M.M. (1985). *Sergej Paradzhanov* [Sergey Parajanov]. Erevan: Arvest [in Russian].
4. Григорян, Л.Р. (1991). *Три цвета одной страсти: триптих Сергея Параджанов*. Москва: Союз кинематографистов СССР / Grygoryan, L.R. (1991). *Try czveta odnoj strasty: tryptyx Sergeya Paradzhanov* [Three colors of one passion: triptych of Sergei Parajanov]. Moskva: Soyuz kynematografystov SSSR [in Russian].
5. Загребельний, М. (2015). *Сергій Параджанов*. Харків: Бібколектор / Zagrebelnyj, M. (2015). *Sergij Paradzhanov* [Serhii Paradzhanov]. Harkiv: Bibkolektor [in Ukrainian].
6. Капельгородська, Н. & Глущенко, Н. & Синько, О. (2004). *Кіномистецтво України в біографіях: Кінодовідник*. Київ: АВДІЮ / Kapelgorodska, N. & Glushhenko, N. & Syn`ko, O. (2004). *Kinomystecztvo Ukraïny v biografiyax: Kinodovidnyk*. [Cinematography of Ukraine in biographies: Cinema Directory]. Kyiv: AVDIYu [in Ukrainian].
7. Катанян, В.В. (2001). *Параджанов. Цена вечногo праздника*. Нижний Новгород: Деком / Katanyan, V.V. (2001). *Paradzhanov. Cena vechnogo prazdnuka* [Parajanov. The price of an eternal holiday]. Nyzhnyj Novgorod: Dekom [in Russian].
8. Корогодський, Р.М. & Щербатюк, С.І. (Ред.). (1990). *Сергій Параджанов. Злет, трагедія, вічність: Твори, листи, документи архівів, спогади, ст., фот.* Київ: Спалах ЛТД / Korogodskyj, R.M. & Shherbatyuk, S.I. *Sergij Paradzhanov. Zlet, tragediya, vichnist: Tvory, lysty, dokumenty arxiviv, spogady, st., fot.* [Sergey Paradzhanov. Take-off, tragedy, eternity: Works, letters, archival documents, memoirs, art., fot.]. Kyiv: Spalax LTD [in Ukrainian].
9. Луговський, С. (1998). *Невідомий маестро*. Київ: Академія / Lugovs`kyj, S. (1998). *Nevidomyj maestro* [Unknown master]. Kyiv: Akademiya [in Ukrainian].
10. Петрова, О. (2013). *Тбілісі – любов моя*. Київ.: ВХ [студіо] / Petrova, O. (2013). *Tbylisy – lyubov toya* [Tbilisi - my love]. Kyiv: VX [studio] [in Russian].
11. Талалаев, Г. (2010). *Що зберегла моя пам'ять. Спогад про Сергія Параджанова*. *Кіно-театр*, 2, 15. / Talalayev, G. (2010). *Shho zberegla moya pam'yat`. Spogad pro Sergiya Paradzhanova* [What my memory has preserved. Memories of Sergei Paradzhanov.]. *Kino-teatr*, 2, 15 [in Ukrainian].